

СЕРБСЬКІ ТА УКРАЇНСЬКІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ІЗ КОМПОНЕНТОМ *ГОЛОВА* ТА *ЧАСТИНИ ГОЛОВИ* У ПОРІВНЯЛЬНОМУ АСПЕКТІ

У статті порівнюються сербські та українські фразеологізми з компонентами «голова» та «частини голови»: обличчя, ніс, шия, очі, вуса, рот, язик, щока, борода, вуха, волосся. Проаналізовано роботи дослідників про фразеологізми із соматичним компонентом, зокрема про фразеологізми із компонентом голова та частини голови. За еквівалентністю вказується на відповідні, близькозначні та безвідповідні форми в українській та сербській мовах.

Ключові слова: порівняльна фразеологія, фразеологізми, голова, частини голови, сербська мова, українська мова.

Фразеологізми з компонентом *голова* та її *частини* мають декілька властивостей: голова є найвищою частиною тіла, вона пов'язується з розумовим та емоційним сприйняттям та вираженням, вона є осередком чуттів смаку, зору, нюху та слуху. Тому не дивує, що у цих фразеологізмах застосовані усі основні системи мовного образу людини (за Ю. Д. Апресяном): 1) фізичне сприйняття, 2) фізіологічні стани («відчувати»), 3) фізіологічні реакції, 4) фізичні дії («робити»), 5) бажання, 6) мислення («знати, вважати»), 7) емоції, 8) мова («говорити»).

На прикладі словосполучень з компонентом *глава* (укр. 'голова') Райна Драгичевич розглядає межі фразеологічних та нефразеологічних форм. Фразеологізми з соматизмами, зокрема з *головою* в українській мови з лінгвокультурологічної точки зору описували Лариса Скрипник, Олена Селіванова, Любов Савченко. Про фразеологізми з компонентом *голова* в польській мові писали Міхал Алексеенко, Мирослава Хорди, Анна Пайдзінська, Малгожата Давідзяк, а в російській про концепт ГОЛОВИ Ліна Воробьева. Марія Ковшова застосувала поняття соматичний (тілесний) код щодо російської фразеології (зеница 181, голова 184) а Любов Савченко на матеріалі українських фразеологізмів розділила антропоморфні субкод культури на мікрокоди (Савченко: 97), антропо-ментальний субкод на мікрокоди (мнемонічний, мисленнєвий, сприйняття, уваги, уяви, мовленнєвий, свідомості, волі; Савченко: 99), антропо-сенсорний субкод культури на мікрокоди (зоровий, слуховий, нюховий, смаковий, дотиковий, кінестетичний, статичний, температурний, больовий, органічний, вібраційний; – Савченко: 103), а соматичний же код культури авторка розділяє на шість субкодів: соматизмічний, остеонімний, спланхтонімний, ангіонімний, сенсонімний, хондричний (Савченко: 115). У книзі Савченко різні критерії розподілу кодів призводять до того що, один фразеологізм потрапляє в різні групи кодів та субкодів. Порівнянням фразем з компонентом *голова* в російській, польській та хорватській мовах займалася Агнешка Спагінська-Прушак.

Частини тіла тварин виступають у деяких фразеологізмах у функції образного обрамлення тіла головою як верхнім та хвостом як нижнім кінцем. У сербських одиницях, що виражають хаотичність та неупорядкованість (точніше підкреслюють відсутність порядку або форми як неможливі), визначено, де тіло закінчується: *без главе и репа*, – чому відповідає по-іншому побудований український фразеологізм *купи не тримається*. Сербському *не може се <неко> ухватити ни за главу ни за реп* відповідає українське *кінців не знайти*. Цікаво, що у сербів саме образ безформності пов'язаний з неможливістю визначити форму тваринного світу, а немає фразеологічного вираження сталої форми виразом 'са главом и репом'.

Зі значенням 'підкорити когось', трохи образливу виразність має сербський фразеологізм *сломити [сабити] <неком> рогове* та український відповідник *роги зламати [скрутити, обламати], зігнути [скрутити] в баранчий ріг*. Розглядаючи фразеологічне відображення жестів, Леся Петровська пише: «Сербський фразеологізм *показати рогове* має своїм прототипом жест 'витагнутою рукою та двома випрямленими пальцями виразити презирство, зневагу', тоді як значення українського фразеологізму *показати роги* 'бути войовничо налаштованим, чинити опір' утворено на основі перенесення елементів зооморфного коду (пор. також *показати зуби, показати кігті* 'виявити злостиву, лиху вдачу') (Петровська: 154)

Стале порівняння *наче корова язиком злизала <кого-що>* не має відповідної форми у сербів.

Голова. Голова може представляти людину, її розум і навіть життя. Тому у фразеологізмах втрата голови або образ людини без голови дає різні значення, напр. *бити без главе* – означає не мати керівника, не панувати над ситуацією, *бежати [трчати, журити] као без главе* у сербів вказує на неконтрольований та швидкий рух, чому відповідає українське 'бігти' – *брати ноги на плечі [в руки]*. Сербське *изгубити главу* та українське *утратити голову* може означати і втрату розумного підходу і закоханість. Сербськими фразеологізмами *где је <некоме> глава*, та *<неко> не зна где му је глава* виражається розгубленість (*бити ван себе*). *Хтось голову скоро загубить* 'хтось незібраний'

Сербський фразеологізм *ни за живу главу* відображає сприйняття голови як життя. Тут різний напрямок мотивації 'залишити живим', укр. *хоч вбій* або *хоч ріж* та 'неможливість обмінити щось найцінніше на будь що інше' укр. *ні за що в світі* або *ні за які гроші*.

Голова представляє одну з меж у фізичному вигляді людини: *од главе до пете* 'повністю, зовсім' – з (*від*) *голови [аж] до ніг*.

Голова у фразеологізмах отримує додаткові властивості, визначені прикметниками. Голова, яка символічно означає розум, у сталих словосполученнях з прикметниками виразної оцінності означають розумові здібності людини: серб. *бистра глава*, та укр. [*золота*] *голова*. У фразеологізмах, які підкреслюють, що голова повна – *пуна глава <нечега>*, *повна голова <чого>*, те, чим людина дуже зайнята, визначає останнє слово *пуна глава брига [ідеја, глупости* та інше]. Обратно: *шупља глава пуста голова, имати сламу у глави* 'дурний', *вітер у голові віє [грає, свище]* '<у кого> 'легковажний'. Характер або здібності людини виражаються також використанням прикметників: *усијана глава* – *гаряча голова*, *буйна голівонька* 'запальна, нестримана або

фанатична людина'. Сербське *тверда глава* – 'вперта людина, твердолобий', а також *фанати нешто хладном главом* – на свіжу голову, на ясну голову.

Забуте язичницьке вірування давніх слов'ян про нечисту силу, яка влетіла в тіло та викликає відхилення від нормальної поведінки (Виноградова: 94), відображає сербський фразеологізм *имати мушице (бубе, бубице) у глави* – у кожного свої таракани у голови зі значенням 'бути дурнуватим'. В українській мові *вітер у голові* 'легковажний', *нема [немає, не було, не вистачає, бракує] [однієї, третьої] клепки у голові* <у кого>; *без [третьої (сьомої)] клепки [в голові]*; *без клепок* зневажливо, означає 'хто-небудь дурний, розумово обмежений, недоумкуватий'.

Серби замість іменника 'голова' у фразеологізмах можуть використовувати близькозначні слова нижчого стилістичного ряду 'тинтара', тиква, укр. 'макітра', 'бандура'.

Властивість характеру чи моральні риси, реакції або відображення мови жестів наявне у фразеологізмах, в яких якась дія пов'язується з головою. Вирази серб. *уздигнута чела, дићи [подизати] главу* – *підняти голову* має значення 'врешті решт проявити мужність, починати активно, упевнено діяти', а *не сагињати главу* – *не схилити голови [чола, шиї]* – 'не підкоритися'.

У фразеологізмах відбите уявлення про голову як замкнений простір, в якому щось може триматися, куди і звідки щось заходить і виходить. Цей простір обмежується певною оболонкою, в якій є певні отвори через які думки (нематеріальні явища) потрапляють всередину і можуть там утримуватися, наприклад у сербських фразеологізмах *главу напунити некоме* 'накласти комусь чужу думку', *утувити <некоме, нешто> у главу* – *вбивати [вбити] в голову <кому щось>*, у *главу уврети [метнути]* 'уявити щось і вперто цього триматися', часто *уврети себи у главу* – *вбити собі <щось> в голову*. Про нездатність людини щось зрозуміти задіяно ту саму схему з дієсловами на позначення руху *не иде <нешто некоме> у главу* – *не тримається в голови* 'щось не можна запам'ятати', *не излази <нешто некоме> из главе* – *не виходить з голови* 'не можна щось забути', *не иде <нешто некоме> у главу* – *в голови <щось> не вміщується [вкладається], из <нечије> главе [нешто] избити [избацити]* – *вбити [викнути] з голови, у голові грає [віє, свище, посвистує] <у кого, чий>* 'хто-небудь легковажний', *доћи <некоме> из дупета у главу* 'щось комусь у голову стрільнуло'. У значенні 'говорити на память' вживається *говорити из главе*. Сприйняття голови як посуду підтверджує український фразеологізм *казанок варить* – про мислення головою.

Дії, небезпечні для голови, виступають у фразеологічних одиницях *давати главу* – *класти голову на плаху* 'не пошкодувати життя'. Фразеологізми *летети стрмоглавце* – *летіти сторчака [сторч, сторч головою]* <до кого-чого, куди> означають 'падати швидко або догори дригом', *кидатися [кинутися] сторч головою* 'робити що-небудь нерозсудливо'. Вираз *сторч головою* в українській мові значить 'униз головою' та 'дуже швидко'. Фразеологізм *[играти се] шалити се главом* 'піддаватися великому ризику'. Найчастіше вони вживаються в заперечній формі наказового способу *не играј се главом, не шали се главом*. Напружений пошук рішення *ломити [лупати] главу* пильно думати, мучитися, бути занепокоєним *лупати главом о зид* через впертість зазнати невдачі *носити главу у торбу, метнути главу у торбу* 'ризи-

кувати', *преко главе претурити* пережити щось складне, *завртети главу* <некоме> заморочити когось.

Фразеологізм зі значенням ручатися за когось *дати голову*, найчастіше вживається у першій особі *дајем главу* <за некога> – *даю* [кладу] *голову на відріз* [на плаху] <за кого>. Існує також форма *дати главу* <за нешто>, якою особа оголошує готовність найвищою ціною отримати щось. Сербський фразеологізм *доћи* <некоме> *главе* має значення 'захопити, зрештою' або 'знищити когось'. Вираз *ићи главом кроз зид* прозоро виражає неефективні дії людини, яка незалежно від опору, намагається досягти своєї мети, не враховуючи, що при цьому сама постраждає. Сербський вираз *попети се* <некоме> *на главу* та український *сісти на голову* <кому> означає, що хтось перейшов межі прийнятної поведінки.

Голова виступає також у фразеологізованих відображеннях мови жестів *погнути* [покунути] *главу* – *повісити* [опустити] *голову* 'журитися'. Леся Петровська пише: «Українські вирази *опустити голову* „*зажуритися*“ та похідні метонімічні *опустити вуха*, *повісити носа* (...) формують експресивні конотації навколо означення частин голови. У сербській мові знаходимо вирази з тим самим значенням *покунути главу*, а також *обесити бркове*, *обесити нос*.“ (Петровська: 161). З жестами пов'язані також фразеологізми *хватати се за главу* 'бути у складній ситуації', *климати главом* – *кивати головою* 'рухом голови виражати згоду', *мућнути главом* – 'ще подумати', *не дизати главу* – *не піднімаючи голови* 'працювати без відпочинку', *пљунути* <некоме> *у лице* [на браду, у брк] 'образити когось'.

З уявленням що людей в одному ряду можна порівняти за висотою, у фразеологізмі *за неколико глава бити изнад* <неког> – *піднятися* [підвестися] *на голову* [вище] <кого від кого, над ким> має значення 'бути набагато кращим від кого-небудь у чомусь'.

Чоло. Фразеологізми *на челу* – *на чолі* очолюваний ким-небудь та очолюючи когось, щось, *пише* <некоме> *на челу* – *на лобі* [на чолі] *написано* <у кого> 'відразу помітно що-небудь'. Українські вирази *бити чолом* 'просити кого-небудь про щось' та *давати чолом* 'на знак пошани низько схилити голову, вклонитися' не мають сербських відповідників.

Обличчя може бути використано у значенні поверхня, тобто не існує семантичного зв'язку з людським тілом *нестати* [избрисати] *са лица земље* – *зникнути* [стерти] *з лица землі*. У фразеологізмах *показати своје право лице* – *показати своє справжнє обличчя* [лице], *бацити у лице* – *кинути в лице*, *лицем у лице* (*очи у очи*) представлене розуміння людського обличчя як розрізняльського репрезентанта людини.

У фразеологізмах серби використовують назву *њушка* (укр. *морда*) для називання людського обличчя з пейоративним значенням, напр. *разбити* [ударити] *њушку* <некоме> – *набити* [побити] *морду* 'побити обличчя' когось.

Ніс як в сербських, так і в українських фразеологізмах є представником особи та її дій, що виникають з характеру, *забадати* [забијати] *нос* <негде> [где му није место] та укр. *встромляти* [сунути, всунути] *носа* 'безцеремонно втручатися в що-небудь'.

У поведінці людей опущений ніс, так само як голова, руки відображають знеслення, пасивність та відсутність доброго настрою: серб. *обесити нос*, укр. *вішати* [опускати, опустити] *носа* [ніс], тобто – 'журитися, бути у відчаї'. Навпаки, *дићи* [подизати] *нос* – *підняти* [догори] *носа* пов'язується з особою, яка гордовито тримається

та ставиться зневажливо до інших. На фоні неприйняття торкання до чужого носа побудовано фразеологізми серб. *вући* <некога> за нос, укр. *водити за ніс* [за носа] зі значенням 'обдурювати когось певний час, не виконуючи обіцянок або приховуючи щось'. Виразом *закрутило в носі* <кому> тільки українці повідомляють, що комусь що-небудь не сподобалося або когось неприємно вразило. У сербській мові також немає відповідників українським жартівливим фразеологічним одиницям *лишити з носом* <кого>, зі значенням 'обдурити, перехитрувати когось' та *ловити [носом] окунів (окуні)* 'куняти, схиливши голову вниз'. Сербське *проморити нос* – з'явитися десь, вийти із закритого простору. укр. *виткнути [висунути] носа* <звідки, куди> 'вийти звідкись' або 'покинути щось'. Фразеологізми *под носом* – *під носом* означають 'дуже близько', і підкреслюють, що людина не бачить щось близьке та очевидне.

Фразеологізм сербів *говорити крoз нос* та українців *говорити в ніс* вказує на особливості способу говорення.

Шия, як частина метонімічно представляє людину у фразеологізмах *седети* <некоме> *на врату* – *сидіти на плечах* <у кого, чий> зі значенням 'бути на чиєму-небудь утриманні'. Сербське *заврнути шију* вживається часто як жартівлива погроза близькій особі, яка чимось завинила. Коли людина, яка довго щось терпіла, нічого не роблячи щоб ситуація змінилася, розуміє, що досягнуто межі її терпіння, серби говорять (*доћи*) <некоме> *до гуше*, а в українській – [*ситий*] *по горло*.

Горло як стравохід можна впізнати у фразеологізмах *оквастити грло* – *промочити [змочити, промити] горло*, тобто, 'пити алкоголь'. Відображення неприємного досвіду, коли щось застрягло у горлі, відображають фразеологізми *стоји* <некоме> (*као*) *кост у грлу* – *стояти кісткою в горлі* [*поперек горла*] <кому> зі значенням 'дуже занепокоїти когось, викликати заздрість у когось, або стати на перешкоді кому-, чому-небудь'.

Очі у фразеологізмах у сербській та українській мовах близькі. На позначення 'зберігати щось як найцініше' говорять *чувати као зеницу ока* – *берегти як зіницю ока, хоч око виколи, хоч в око стрель*. Український фразеологізм *аж око в'яне* <від чого> у значенні 'стає страшно' не має відповідника. У фразеологізмах обох мов, що зрозуміло, основні значення пов'язані з різними видами бачення, реакцій на побачене та шире пов'язане з комунікативною ситуацією спілкування. Коли співрозмовники дивляться один на одного, фразеологізмом *очи* у *очи* – *очі в очі*, наголошується їхня пряма розмова, *віч на віч* 'тільки вдвох, без свідків'. Українці про пряме висловлювання співрозмовнику неприємних речей, які не кожен може або хоче сказати, фразеологічно говорять *кинути в вічі* – *сказати прямо в очі*.

Різні погляди фразеологічно називаються: *крајичком ока* – *глянути [побачити] краєм ока* – побіжно, незосереджено поглянути щось, *упијати очима* – пильно дивитися. (*аж (і) очі на лоб лізуть* [*полізли*] <у кого, кому, чий> 1. 'хтось виявляє велике здивування, дуже вражений чимось', 2. 'хтось дуже напружується, важко працює, стомлюється', 3. 'хтось відчуває страх'. *парити очі, пожирати очима, роздягати очима* 'з насолодою невіжливо роздивлятися'. У деяких фразеологізмах наголос у значенні переноситься з особи що дивиться на те що сильно привертає її увагу (*аж*) *вбирати очі [око] Вабити своєю красою*, сербський *пада у очі* – падає [*в око*] *в очі; за очі хапати* 'вабити своєю красою', *намуляти очі* 'набридати'.

Вигляд очей може фразеологічно вказувати на особливий стан людини: серб. *исколагити очи* – укр. [аж] *очі з лоба (з голови) вилазять (лізуть) <кому, у кого>, витріщати очі* – коли хтось надмірно напружується або коли, комусь стає погано, неприємно від чогось. Слабкість, неприйомність описана виразом *заврети се пред очима, смркло се пред очима* – *в очах потемнішало*. Відсутність виявлення вірогідної реакції – коли особа щось зробила, почула, дізналася супроводжується фразеологізмами (*и не трепнувши*, укр. *і оком не змигнути*).

Є також декілька одиниць, які спираються на відсутності бачення. Такими є метафоричні фразеологізми *затворити очи <за нешто> – закрити очі <на щось>, примружити очі, правити се слеп* ‘робити вигляд, що не помічаєш чогось’. Коли виражається незадоволення кимось, говорять серб. *склонити <некога> с очіу, да <некога> очи не виде* – укр. *щоб очі не бачили <кого, чого>, даље од очіу – подалі з очей*. Біла пляма, яка перешкоджає доброму зору, у сербському фразеологізмі *бела мрља на очима* відповідає українським *наводити полуду (більмо) на очі <кому> як більмо на оці*, що значить ‘заважати правильному розумінню або сприйняттю чого-небудь’. Коли така перешкода зникає, *пада <некоме> мрежа са очіу* людина може розуміти свої колишні омани та сприймати справжній стан речей – (*мов) полуда з очей спала*. Коли зміна поглядів пов’язана з поясненнями іншої особи, то вживається фразеологізм виражає *зняти полуду [більмо] з очей <чиїх, у кого>* для опису наслідків роз’яснень справжньої сутності чогось.

На позначення дуже короткого проміжку часу вживаються одиниці *за трен ока* – у миг [мить] *ока*.

Буса та борода є ознаками чоловіків, і тому у фразеологізмах ці частини голови відображають вигляд чоловіків та стереотипи мужньої поведінки. Малоімовірним є використання цих фразеологізмів жінками або відносно жінок. На позначення ‘сказати комусь щось прямо, без застережень’ серби говорять *кресати [говорити, казати] у брк <некоме, нешто>*, чому відповідає український фразеологізм без вусів *кинути в вічі*.

Український вираз *хоч би <кому> вусам [усам, вухом, бровою] повести* означає не реагувати на кого-, що-небудь, а в сербській мові йому немає повного відповідника (*и не трепнувши*).

Борода у традиційній культурі вважалась символом похилого віку та його мудрості, і тому фразеологізми серб. *бела брада* та укр. *сива борода* означають мудру людину, з великим життєвим досвідом. Значення ‘старий’, з підзначенням – ‘вже відомий’, задіяно у фразеологізмі про всім уже відомий анекдот *виц са брадом – анекдот з бородою*. Борода як атрибут Бога відображається в українських виразах *ніби [наче] вхопити [впіймати, взяти, тримати] Бога за бороду*. Серби вживають зневажливе стале порівняння *као да је ухватио Бога за браду [перчин, муда]*, яким засуджується особа, яка думає, що їй усе дозволено.

Спосіб мовлення чи невербальні вчинки, пов’язані з бородою, можуть отримати фразеологічну форму: про людину, яка бурмоче і говорить так, що її не можуть зрозуміти, серби кажуть *мрмљати себи у браду, смејати се некоме у браду [брк]* ‘відкрито та цинічно сміятися над кимось’. Фразеологізм *гладити браду* відображає мову жестів та означає ‘показувати задоволення’. Вирази *говорити себи у браду – бурмотіти собі в бороду* вказують на нерозбірливий спосіб говорення.

Рот являється у фразеологічній картині світу у подвійній функції – апарату мовлення та частиною стравоходу. Із дієсловами *преносити се, прелазити* серби вживають *од уста до уста*, а українці з *передаватися, передавати, переходити* слова *з вуст (з уст) у уста (в уста)* (арх. губи), чим означається ефективне усне поширення чогось почутого від однієї людини до іншої. Складову публічності має також фразеологізм *бити на свім устима* – укр. *бути в усих на устах, не сходити з уст*. З широким розповсюдженням слів пов'язаний фразеологізм *говорити [причати, хвалити, грдити, кудити] на сва уста* говорити публічно, *на весь рот* – говорити дуже голосно. Сербський фразеологізм *скочити себи у уста* значить – ‘самому собі суперечити, аргумент використаний проти інших, може легко бути застосований проти цієї людини’.

Рот у складі фразеологізмів може виражати труднощі у спробах щось сказати – *превалити преко уста, ставити катанац на уста* – замовчати, *имати катанац на устима* – *тримати рота на замку* ‘мовчати’. Значення ‘замовчати, мовчати або примушувати кого-небудь замовчати, не давати змоги висловлювати свою думку’ українці фразеологічно висловлюють так: *затуляти [закривати, замикати, затикати] рот [рота, уста] грубо пельку*. Відповідно грубо серби говорять *зачепити уста* та ще грубіше *зачепити губицу <некоме>*. Грубіше в українських фразеологізмах замість рота використовують *пельку, морду*, на приклад *дерти пельку, затуляти, закривати, замикати, затикати пельку, напихати, набити пельку*. Так само серби замінюють уста (‘рот’) словом ‘*њушка*’ (‘морда’).

Сербський фразеологізм *остати отворених уста* та український *аж рота роззявити* ‘виявити сильне здивування’, відображають реакцію здивованої людини і можуть вважатися відображенням мови жестів.

Рот як частина голови, через яку люди отримують їжу, у фразеологізмах менш поширено, ніж як апарат мовлення. Зв'язок рота з їжею виявляється у фразеологізмі *откидати од устију* – *від рота відривати* ‘не їсти, щоб дати комусь близькому’, з жертвою піклуватися, або *у иде <некоме> вода на уста* ‘хотіти з'їсти смачну страву або відчувати непереброне бажання чогось’ – [*аж*] *слина [(з рота, по губах)] котиться [тече, набігає]* <кому, у кого>.

Образливий фразеологізм *уста као кокошиње дупе* означає занадто малі губи.

Язык у фразеологізмах українців та сербів пов'язаний з розмовною діяльністю. У фразеологічній картині світу лексема *язык*, пов'язана з предметами або їхніми властивостями, може символічно вказувати на балакучість або мовчазність як на крайнощі у мовленнєвій поведінці людей. Про особу, яка занадто багато говорить, серби кажуть *развезао се <некоме> језик*, а українці – *язык розв'язався <у когось>*, а *лопотіти [молотити] языком* зневажливо означає ‘багато і безцільно говорити’. Образне стале порівняння *язык як коловорот крутиться* близьке лексикалізованому дієслову сербів *лапарати, клапарати*, що означають ‘багато та беззмістовно говорити’ а також ‘ритмічно видавати звуки від ударів об щось тверде, як у млині. Схожим способом концептуалізуються порівняння *язык як лопатень [помело, млин] <у кого>* – ‘хто-небудь любить говорити багато зайвого’, серб. *меље као млин*, укр. *молоти языком, ніби млин*. Нестриманість та швидкість виражаються фразеологізмом *бити брз на језику*. Про надмірно балакучих людей говорять *язык без кісток <у кого>*. Сербі по-іншому

розуміють їхній зв'язок – у *jęзику нема кости*, висловлюючи, що треба сказати добре слово, навіть, якщо воно не може комусь допомогти.

Прямому у висловлюванні виражають фразеологізми *бити оштар на језику – мати острый јазик, острый на јазик, имати дуги језик – мати довгий јазик*. У такому ж значенні сербське *немати длаке на језику* немає українського відповідника. Про напругу між бажанням говорити та стриманістю кажуть *<некога> сверби језик – јазик свербить <у кого>*, *бити на врх језика – крутиться на кінчику јазика <що у кого>*, *држати језик за зубима – тримати јазик за зубами, држати језик на узици, угрести се за језик – прикусити јазика*. Близькі до них *скратити [подрезати] <некоме> језик – укоротити јазика <кому>* 'примушувати кого-небудь замовкнути або менше говорити'. У дуже грубій формі серби наказують замовчати словами *језик за зубе*, чому відповідає імперативна форма українців без компоненту *јазик заткни пельку!* У сербів *ломити језик* значить говорити з трудностями.

Про людей, які погано говорять, кажуть *зли језици – злі [лихі] јазики*. *Сіль тобі на јазик* уживається як прокляття і виражає побажання невдачі. *Тинун тобі на јазик* щоб не здійснилося сказане іншою людиною.

Щока. Про фразеологізми із лексемою *образ* 'щока' писали Милан Шипка та Деян Айдачич (Айдачич: 136–137). Символізація найвищих моральних цінностей у сербській фразеології пов'язана з фразеологізмами зі словом 'щока': *чувати образ, сачувати образ, имати образ, чист образ*. А фразеологізми, що означають безчесних людей, спираються на ідею про відсутність честі *немати образ, без образа*, на уявлення ненормально стверділої шкіри людини, яка готова пожертвувати своєю честю, *образ као ђон, образ као опанак*, а також на ідеї про забруднення того, що має бути чистим *укавати образ, упрљати образ*. Соматизми, в яких міститься вертикаль людського тіла, містять виразні оціночні характеристики у випадку протиставлення обличчя і ніг (*бацити образ под ноге*).

Волосся. Фразеологізми *диже се некоме коса на глави – волосся [волос] дибом стає* вказує на дуже неприємну реакцію людини. [*Аж*] *рвати [дерти, скубти] на собі [на голові] волосся [чуба]* 'впадати у великий відчай, розпач; дуже переживати', (*аж*) *чуби трицать* 'дуже сильно битися', *голити [виголити] лоб [чуба, чуприну]* 'забирати в солдати', походить з факту, що до 1874 р. призиваним у царську армію виголювали передню частину голови. *мірјати чубами, жартівливо, зі значенням* 'битися, не заважаючи противнику тілесних ушкоджень; боротися, чубитися'.

Вуха вважають органом слуху, сприймання слухом, і тому серби, вживаючи фразеологізм *седети на ушима*, говорять що особа, хоча була присутньою не чула щось сказаного. Дуже широко посмішку представлено фразеологізмами серб. *од уха до уха* – укр. *від вуха до вуха*. Фразеологізм *вуха в'януть [сверблять] <у кого>* 'кому-небудь неприємно, гидко чути, слухати що-небудь'. Наголос – на дієслові 'свербити' яке часто пов'язується з невербальним зв'язком із віддаленою особою.

У сербських та українських фразеологізмах із компонентами *голова* та частини голови помітна близькість, як у формі, так і у значеннях, що не дивує з огляду на близькість слов'янських мов. У фразеологічних корпусах людина повністю найчастіше іменується метонімічно – назвами голови, очей та носа. У фразеологізмах майже не згадуються волосся, брови, вії. В обох мовах лексема *голова (глава)* у фразеологізмах вказує на основні

системи у мовному образі людини: фізичне сприйняття, фізіологічний стан, фізіологічні реакції, дії головою, бажання, передусім мислення, емоції. Тільки мова, говоріння, за фразеологізмами, не притаманна саме голові, а перенесена на «виконавців» – рот та язик. Рот у деяких, не численних фразеологізмах відіграє роль частини тіла, через яку споживають їжу. Вуса та борода є гендерно забарвленими як частини обличчя чоловіків. Найбільша різниця у використанні назв частин голови стосується щоки, яка мало присутня у фразеологізмах українців. У сербських фразеологізмах вона міцно пов'язана з честю. У деяких випадках відповідники використовують інший компонент, напр. іншу частину голови: сербському *казати скресати у брк* відповідає українське *кинути в вічі*. Межу терпіння у сербських фразеологізмах позначає (*доћи*) <некоме> *до гуше*, а українське *бути ситим* <чимось> *по горло*. Відповідників українським формам *аж око в'яне*, *буха в'януть* серби не вживають. Серби не знають відповідників українським жартівливим фразеологізмам *лишати (лишити) з носом* <кого>, *ловити [носом] окунів (окуні)*, *бігти узавши ноги на плечі*. У продовженні порівнянь українських та сербських фразеологізмів можна розширити корпус синонімами несоматичного походження, поглибити аналіз фразеологізмів та включити у порівняння фразеологізми інших мов з компонентом *голова*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Айдачич Д.* Асиметрія цінностей у сербській та українській фразеології // Українсько-сербський збірник: Украс. – Вип. 6, 2011. – С. 132–138.
2. *Алексеенко М., Хорди М. (Aleksiejenko M., Hordy M.)* Фразеологическая группа с соматизмом голова/głowa в современном русском и польском языках // *Słowotwórstwo, semantyka i składnia języków słowiańskich*, t. 1, pod red. M. Blicharskiego, H. Fontańskiego. – Katowice 1999. – S. 164–175.
3. *Апресян Ю.* Образ человека по данным языка: Попытка системного исследования // *Вопросы языка*. – 1995, № 1. – С. 37–68.
4. *Виноградова Л. Н.* Иметь в себе злого духа: языковые стереотипы и народные поверья // *W zwierciadle języka i kultury*. Ed. J. Adamowski, S. Niebrzegowska. – Lublin, 1999. – S. 91–101.
5. *Воробьева Л. Б.* Национально-культурная специфика репрезентации концепта «голова» в русских и литовских устойчивых выражениях // *Славянская фразеология в синхронии и диахронии. Сборник научных статей*. – Вип. 1. – Гомель, 2011. – С. 52–55.
6. *Давиђак М.* Језичко-културолошка слика главе у польском језику // *Кодови словенских култура*, Београд. – 1999, 4. – С. 89–97.
7. *Драгићевић Р.* О problemima identifikacije frazeologizama // *Südslavistik-online*. – № 1, 2009. – S. 35–44.
8. *Пайдзінська А. (Pajdzińska A.)* Antropocentryzam frazeologii i potocznej // *Etnolingwistyka*, Lublin. – t. 3, 1990. – S. 59–68.
9. *Петровська Л.* Мова тіла в українській і сербській фразеології // Українсько-сербський збірник Украс. – Вип. 6, 2011. – С. 139–163.
10. *Селіванова О.* Концептуалізація соматичного коду культури в українських фразеологізмах // *Нариси з української фразеології*. – Київ, Черкаси, 2004. – С. 83–124.
11. *Скритник Л. Г.* Фразеологія української мови. – Київ, 1973.

12. *Савченко Л. В.* Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти: монографія. – Сімферополь, 2013.
13. *Самойлович Л. В.* Відображення кінетичних засобів невербального спілкування в українських фразеологізмах // *Культура народів Причорномор'я*. – 2002. – Т. 37. – С. 173–175.
14. *Спагінська-Прушак А.* (Spagińska-Pruszk A.) Frazemi sa sastavnicom glava kojima se iskazuju intelektualne osobine u hrvatskome, poljskom i ruskom jeziku // *Drugi hrvatski slavistički kongres: zbornik radova*. – Zagreb, 2001, 1, – С. 635–642.
15. *Норды М.* Соматизм голова/глова как средство фразеологической номинации // *Slavica Stetinensia, Szczecin*. – 1999, № 9. – С. 199–210.
16. *Шунка М.* Фраземи гестовно-мимичког порекла // *Јужнословенски филолог, Београд*. – 57, 2001. – С. 41–52. *Шунка М.* Фраземи с лексемом образ // *Јужнословенски филолог, Београд*. – 64, 2008. – С. 561–569.

Стаття надійшла 18.04.2014 р.

Айдачич Д.В., д.филол.н., проф.,
Институт филологии КНУ имени Тараса Шевченко
Сербия

СЕРБСКИЕ И УКРАИНСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С КОМПОНЕНТАМИ ГОЛОВА И ЧАСТИ ГОЛОВЫ В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ

В статье сравниваются сербские и украинские фразеологизмы с компонентами «голова» и «части головы»: лицо, нос, шея, глаза, усы, рот, язык, щека, борода, уши, волосы. Проанализированы работы исследователей о фразеологизмах с соматическим компонентом, в частности о фразеологизмах с компонентом голова и части головы. По степени эквивалентности различаются соответствующие, близкие по значению и безэквивалентные формы в украинском и сербском языках.

Ключевые слова: *сравнительная фразеология, фразеологизмы, голова, части головы, сербский язык, украинский язык.*

Aydachych D., Doctor of Philol.Sci., Professor
Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv
Serbia

COMPARATIVE ANALYSIS OF SERBIAN AND UKRAINIAN IDIOMS WITH THE COMPONENTS A HEAD AND PARTS OF A HEAD

This paper compares the Serbian and Ukrainian idioms with the components a head and parts of a head: face, nose, neck, eyes, mustache, mouth, tongue, cheek, beard, ear, hair. Previous publications about idioms with somatic components, including a head and parts of a head, are analyzed. By degree of equivalence corresponding, similar in meaning and non-equivalent idioms in Ukrainian and Serbian languages are singled out.

Key words: *comparative phraseology, idiom, head, parts of the head, Serbian, Ukrainian language.*